

A „GOND(OZÁS)TALAN ÁLLAMPOLGÁRSÁG” FELÉ?

ELŐSZÓ A GONDOSKODÁS(HIÁNY) SZOCIOLÓGIÁJA TEMATIKUS SZÁMHOZ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.20>

A másoktól való függést és egyéni sérülékenységünket mindannyian megtapasztaljuk életünk valamely szakaszában: gyerekkorban, idős korban, betegként, sérültként, elnyomottként vagy egyéb kiszolgáltatott helyzetben lévőként/élőként. A gondoskodás nem csak bizonyos cselekvés-, illetve feladattípusok elvégzését jelenti, hanem az egymásra figyelés – gyakran szeretetteljes – attitűdjét és az – akár általunk személyesen nem ismert – mások aktív támogatásában kifejeződő szolidaritást is. Lynch (2007) a gondoskodási kapcsolatok három formáját különböztette meg: a szeretetmunkával jellemezhető elsődleges (például családon belüli) törődésviszonyok köré épülnek az általános gondoskodásmunkával járó másodlagos gondoskodáskapcsolatok, melyeket a szolidaritási munkára épülő harmadlagos gondoskodáskapcsolatok vesznek körül.

Különböző társadalmi jelenségek vizsgálata során szociológusok is gyakran alkalmaznak olyan modelleket, melyek aktorai önellátásra képes, racionális gazdasági cselekvőként jelennek meg, akiknek különféle szempontú kiszolgáltatottságai és egymásra utaltsága nem feltétlenül kapnak kellő figyelmet. Lynch és Lyons (2009) arra hívták fel a figyelmet, hogy a versengő individualizmust idealizáló neoliberais politika már nem pusztán „gondoskodásmentes” polgárokkal számol, hanem néhol kifejezetten gondoskodásellenes jelleget ölthet. (Ez tükröződik abban is, ahogy – például Magyarországon egyetemi szinten és növekvő mértékben közép- és alacsony szinten is – az oktatás fő célját egyre inkább a közvetlen gazdasági hasznosíthatóság bűvkörén belül határozzák meg.) A gazdasági növekedés mindenáron való hajszolása háttérbe szorítja a társadalmi szolidaritást – egyre kevesebb szó esik az egyenlő esélyek megteremtésének szükségességéről az emberek életkörülményeiben – és például erőszaknak, valamint különböző fizikai és mentális egészségi problémáknak fokozottan kitett, diszfunkcionális társadalmak, társadalmi csoportok létrejöttéhez vezethet.

A posztindusztriális kapitalizmus keretei között működő jóléti államok újfajta társadalmi nemi egyenlőségi modelljeinek elméleti vizsgálata során Nancy Fraser (1997) a gondoskodással összefüggő feladatok (*care work*) társadalmi megszervezésének lehetőségeit három változatban vázolta. Az „univerzális kereső” (*universal breadwinner*) modell szerint az államnak – különböző munkahelyi és szocializációs reformok bevezetésével – abban kellene támogatást nyújtania a nőknek, hogy a férfiakhoz hasonlóan fizetett munkavállalás útján képesek legyenek eltartani magukat. A „gondozás-kiegyenlítés” (*caregiver parity*) modell a nők kereső és gondozási tevékenységének azonos szintre hozását célozná a gondoskodó tevékenységek állami támogatásával, illetve a részmunkaidős foglalkoztatás elterjesztésével – vagyis tulajdonképpen változatlanul hagyná a fizetett és az otthoni munka némileg elkülönülő jellegét, viszont a női hátrányok költségeinek felszámolására törekedne, különösen a fizetett munka terén. Fraser szerint a legideálisabb egy „univerzális gondoskodó” (*universal caregiver*) modell kialakítása lenne, mely arra ösztönözné mindenkit, hogy vegye ki a részét ne csak a

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

fizetett, hanem a törődő-gondoskodó munkából is – például azáltal, hogy az állások megtervezésénél fontos szempontként szerepeljen a dolgozók gondoskodói feladatainak figyelembevétele. E modell újdonsága a másik kettőhöz képest, hogy elsősorban a társadalmi férfiszerepek megváltoztatását tűzné célul abban az irányban, hogy a fizetett és az otthoni munkák végzését tekintve közelítsenek a ma főként a nőket érintő elvárások beteljesítésében.

Fraser (2018, 2019) későbbi munkáiban erős rendszerkritikát fogalmazott meg a pénzügyi kapitalizmus működésével szemben, mely „globális gondoskodási láncok” (*global care chains*) kialakításával a nyugati „gondoskodási szakadék” (*care gap*) korrigálására bevándorló munkásokat importál a szegényebb régiókból a gazdagabb országokba: „Állításom szerint napjaink »gondoskodási válsága« a kapitalizmus inherens társadalmi ellentmondásában gyökerezik – illetve még inkább ennek az ellentmondásnak a pénzügyi kapitalizmus korában kiéleződött formájában. Ha elfogadjuk ezt az állítást, akkor abból az következik, hogy a válságot nem lehet megoldani a közpolitikák kisebb reformjaival. A megoldás lehetősége csakis a jelenlegi társadalmi rend mély, strukturális átalakításában rejlik. Mindenekelőtt a pénzügyi kapitalizmus reprodukciót a termelésnek alárendelő telhetetlenségét kell meghaladnunk” (2018:105). Emellett kritikusan szolt arról is, hogy a nyugati feministák talán túlértékelve a munka-magánélet egyensúlyának kérdéskörét nem foglalkoznak eleget a társadalmi reprodukció körüli harcok többi lényeges elemével,² melyek lehetővé tehetnék „mindenki számára a társadalmi reprodukciós tevékenységek összeegyeztetését biztonságos, érdekes és jól fizető munkával – mindezt osztálytól, társadalmi nemtől, szexuális orientációtól és bőrszíntől függetlenül” (2018: 104).

A gondoskodáskapcsolatok csak a gazdasági, politikai és kulturális viszonyokkal együttesen vizsgálhatók, hiszen ezek szabják meg a társadalmi gondoskodásinfrastruktúra fejlettségét, azaz: az adott társadalomra jellemző gondoskodásképeségeket és-erőforrásokat. Annak, hogy egy állam mennyire teszi képessé a polgárait a másokról való gondoskodásra, illetve arra, hogy saját életükben megtapasztalhassák a(z egymásról való) gondoskodást, óriási a jelentősége a társadalmi reprodukció szempontjából is. Hanlon (2012) szerint gondoskodó társadalom (*caring society*) kialakítására lenne szükség, ahol a gondoskodás társadalmilag konstruált közjóként jelenik meg, ami ugyanakkor maga is egyenlőtlenségeket generál (hiszen nem véletlen, hogy ki törődik kivel, s mindez hol, mikor és hogyan történik). Többen hangsúlyozták (pl. Fraser 2007, Esping-Andersen 2009, Hochschild 2012), hogy a huszonegyedik század eleji kapitalista rendszerek gondoskodás-deficitjének (*care deficit*) az eredője az, hogy a női életpályáknak elsősorban a munkaerőpiaci részvételben mérhető „férfiasodását” a legtöbb országban nem kísérte a férfi életpályák „nőiesedése”, azaz: a férfiak részvétele a családon belüli gondoskodásban nem emelkedett a női fizetett munkavégzés elterjedésével arányosan.

Sok helyen, így Magyarországon is, a férfiak és a nők közötti hatalmi viszonyoknak a férfiasság és a nőiesség társadalmi normáiban is kifejeződő történetileg kialakított mintája (Connell 2002) magában foglalja a hegemon maszkulinitás olyan megnyilvánulásait, mint a női(es)ként azonosított gondozási feladatok „kiírását” a férfiak életéből (Hanlon 2012:44). Ez a megközelítés jól illeszkedik a „gond(ozás)talán állampolgárság” (*careless citizenship*) modelljéhez, ahol a termelékenységről szóló nyilvános aktivitások fel-, míg a túlnyomórészt a magánélet részeként főként nők által végzett gondozási tevékenységek leértékelődnek (Lynch–Lyons 2009). Niall Hanlon ír társadalomkutató szerint egy gondoskodó társadalom a gondozási magántapasztalatok társadalmi jelentőségének megértésén és a „gondoskodó férfiasság” (*caring masculinity*) mint a férfiak

2 Ide sorolja Fraser „a lakhatásért, egészségügyi ellátásért, élelmiszerbiztonságért és feltétel nélküli alapjövedelemért folyó közösségi mozgalmakat; a bevándorlók, a háztartásban dolgozók és a közalkalmazottak jogaiért zajló küzdelmeket; a profitorientált időszotthonok, kórházak és gyermekgondozó központok munkásainak szakszervezetekbe tömörülését ösztönző kampányokat; vagy a napközbeni gyermekgondozásért és idősgondozásért, rövidebb munkahétért és jobban fizetett anyasági és szülői szabadságért folytatott küzdelmeket” (2018:104).

számára is értékes és érvényes identitáselem elismerésén alapul (2012:219). Hanlon szerint az arról való gondolkodás, hogy a férfiak hogyan adnak és kapnak szeretetet, gondoskodást és szolidaritást, lehetővé teszi mind a férfiak által megtapasztalt affektív egyenlőtlenlégek vizsgálatát, mind pedig annak az elemzését, hogy maguk a férfiak hogyan járulnak hozzá ezen egyenlőtlenlégek fenntartásához a törődés elkerülése vagy a káros maszkulinitásformák kialakítása révén.

Magyarországon a rendszerváltást követő időszakban, amikor az államszocialista múlt gondoskodást segítő vívmányai – köztük a munkavállalás biztonsága, az ingyenes oktatás, a viszonylag jól működő gyermekintézmények széles körű hozzáférhetősége – közül egyre több megkérdőjeleződött, illetve e területeken az állami szerepvállalás egyre inkább visszaszorult, a házimunka és a gyermekgondozás ismét jellegzetesen női szerepkörként tűnt fel, amit a lelkesen maternalista magyar családpolitikai rendszer is megerősített (Dupcsik–Tóth 2014). A gazdasági és társadalmi változások foglalkoztatottsági bizonytalanságot, magasabb/használhatóbb végzettséget feltételező munkaerőpiaci elvárásokat, szűkülő szociális és gyermek-ellátórendszert hoztak, ugyanakkor korábban nem látott egyéni karrierépítési és fogyasztási lehetőségekkel (Frejka 2008) kecsegtettek a későmodern kommodifikáció poszt-szocialista verziójában. Az utóbbi évtizedekben a beteljesíthetőnek vélt vágyak szintjén az anyagi és nem anyagi jellegű törekvések olyan mértékű növekedése tapasztalható az európai társadalmakban, melyek háttérbe szoríthatják a családalapítást vagy akár a tartós párkapcsolatokat – mint szeretetmunkára épülő gondoskodáskapcsolatokat – kialakítását is. Mindehhez kapcsolódtak Magyarországon azok a gondoskodó férfiasság (*caring masculinities*) kibontakozását gátló gazdasági és politikai jellemzők, melyek mintha nem tekintenének úgy a férfiakra, mint akik alkalmasak és képesek lennének gyerekeket és/vagy más családtagokat gondozni, velük szeretetteljesen törődni.

***

A gondolat, hogy „gondoskodáshiányos különszámot” kellene csinálni *A szociológia egy sikeres évszázad előtt?* című konferenciának *A gondoskodás(hiány) szociológiája* című, általam szervezett szekcióján született, ahol remek előadások hangzottak el különféle területekről. Ezután felhívást tettünk közzé e témával kapcsolatos tanulmányok írására, mely felhívásra 21 absztrakt érkezett. Jelen tematikus lapszámba, mely a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* – most már kicsivel több is, mint – tízéves működését ünneplő „jubileumi szám” keretében jelenik meg, végül hét tudományos tanulmány és két véleménycikk került. Ezek rövid áttekintése következik most.

Bartha Attila és Zentai Violetta tanulmánya a gondoskodási rendszer, a társadalmi nemek kapcsolatrendszer és a népességmozgások találkozási pontjai mentén vázolja fel a tartós gondoskodás – azaz: az idősekről és a tartós betegekről történő gondoskodás – európai tájképét, közép- és kelet-európai kitekintéssel. A térség országaival kapcsolatban arra az egyrészt munkaerő-ellátói, másrészt keresleti piaci kettős szerepre hívják fel a figyelmet, amit a határokat átszelő gondoskodási láncok szerveződésében betöltenek. A gondoskodási politikák, illetve a munka és a családi élet összeegyeztetését alakító politikák mintázatainak összehasonlítása során a *fuzzy set* ideáltípus-elemzés módszerével kialakított országcsoportok egy-egy ország tekintetében talán meglepő eredményt mutatnak, de a legtöbb esetben megfelelnek a jóléti és nem annyira jóléti államokkal kapcsolatban korábban szerzett benyomásainknak. Ugyanakkor fontos azt is megjegyezni, hogy a besorolandó országok közel felét hibrid jellegűnek találták, melyek nem illeszkedtek egyértelműen egyik ideáltípushoz sem.

Kopasz Marianna a demenciával élő idősök családi gondozóinak terhelődése kapcsán egy 30 interjúra épülő kvalitatív kutatás keretében többek között azt vizsgálta, hogy kikből lesznek családi gondozók ma

Magyarországon. A bemutatott eredmények alapján egyértelműnek tűnik a válasz: elsősorban a nőkből. A nemzetközi szakirodalom is azt hangsúlyozza, hogy a női identitás egyik – ha nem a legfontosabb – alappillérenek tűnik mások gondozása. Ehhez jól illeszkedik a szerző megállapítása arról, hogy a *„gondozói szerep felvétele kezdetben csupán a feleség vagy a lány családban betöltött szerepének kiterjesztése, ugyanakkor az idő múlásával ez a szerep egyre inkább gondozói szereppé válhat a gondozott családtag gondozási szükségleteinek alakulása függvényében”*. A kutatás emellett arra is választ keresett, hogy milyen terhekkel szembesülnek a családi gondozók a gondozási folyamat során és találnak-e pozitív aspektusokat a gondozási tevékenységben. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban a szerző megállapította, hogy a kutatásban szereplő gondozók többsége három fő téma kapcsán tudott pozitív aspektusokat azonosítani a hozzátartozójáról való gondoskodásban. Hogy mik ezek? Ehhez javaslom a teljes tanulmány elolvasását.

Vida Anikó az idősellátásban dolgozók perspektívájából – 28 személyes, illetve fókuszcsoportos interjú elemzése alapján – mutatja be a professzionális gondoskodás konstrukciójának jellemzőit egy dél-alföldi középvárosban. A szerző eredményeiből az derült ki itt is, hogy *„ezeket az alacsony presztízsű, társadalmi szinten leértékelt vagy el nem ismert gondozási tevékenységeket a megkérdezettek többsége magától értetődően női munkának tekinti”*. A tanulmányban vázolt kép az intézményes gondoskodásnak azokat a közel sem újkeletű – többek között az állami szociális ellátások krónikus és súlyos forráshiányában és számtalan anomáliájában megmutatkozó – válságtüneteit tükrözi, melyek a Covid-járvány idején csak tovább fokozódtak. A pandémiás helyzetben még nyilvánvalóbbá vált, hogy a kormányzati kommunikáció semmilyen szinten nem ismeri el a járvány elleni védekezésben kiemelt szerepet játszó szociális szakemberek munkáját. Ugyanakkor *„a »bárki bárhova át lehet vezényelve« típusú utasítások ellenkezés nélküli elfogadásához nemcsak a rendkívüli helyzet okozta felelősség átértékelése járulhatott hozzá, hanem a hivatásos segítők kiszolgáltatott és sérülékeny munkavállalói pozíciója, valamint a szakma rendkívül alacsony presztízse is”*.

Nagy Éva az autonómia és a gondoskodás fogalmait a szülőség kontextusába helyezve tárgyalja többek között a fogyatékossgal élő gyermeket nevelő szülők kettős helyzetét: *„bár maguk is osztoznak a fogyatékossgal élő családtagjukat érintő stigmatizáción és megélik azokat a diszkriminatív gyakorlatokat, amelyek a fogyatékos személyeket érintik az élet különböző területein, ugyanakkor ők maguk gyakran nem fogyatékossgal élő személyek”*. Emiatt viszont eddig jórészt láthatatlanok maradtak a fogyatékossgtudományi kutatásokban. A szerző olyan fogalmi háló felépítésére törekedett, melyben értelmezhetővé válik az autonómia jelentése a fogyatékossgal élő gyermeket nevelő szülők számára. Az autonómia forrásainak feltárása során a szerző a relacionális tér és a gondoskodói táj koncepcióira vonatkozó elméleti megközelítések alkalmazásával a szülőség gyakorlatának térbeli meghatározottságát is figyelembe vette. Ezáltal pedig – a függőség és a gondoskodás viszonyának (újra)értelmezési lehetőségeit figyelembe véve – az autonómia és a közelség dimenzióinak az összekapcsolását is megkísérelte. A tanulmány arra is rámutat, hogy a kutatás maga is a gondoskodói táj részévé válhat, hiszen *„a kutató terepen való megjelenése, saját szülői szerepe, a kutatás eredményei hozzájárulhatnak e táj alakításához”*.

Takács Erzsébetnek a kismamák szolidaritási lehetőségterével foglalkozó interjúk kutatása az intézményes segítségnyújtás hiányosságainak és megoldási kísérleteinek feltérképezését tűzte célul, elsősorban a védőnői hálózatra és az állami laktációs szakértő intézményére fókuszáló vizsgálatával. A tanulmány egyik fő kérdése, hogy ebben a kontextusban hogyan és kik között jelenhet meg a szolidaritás egy olyan környezetben, ahol a jóléti állam leépítésével a szakértői szempontokkal szemben sokszor olyan fiskális, piaci és politikai-ideológiai érvek kerülhetnek előtérbe, melyek a támogatandók körének meghatározása során a hatékonyságot és az „érdemességet” hangsúlyozzák. A kutatási eredmények szerint a kismamákat érintő problémákat az egészségügyi

és szociális intézmények „lefelé” nyomják a rendszerben, aminek az a következménye, hogy „a védőnők és a gyermekorvosok sokszor kompetenciájukat meghaladó egészségügyi vagy szociális problémák megoldásának elvárásaival szembesülnek”, s például az egészségügyi és a szociális alrendszer feladatai és megoldási logikái az ehhez felkínált – gyakran igen limitált – megoldási eszköztárral szétfeszítik a védőnői funkció kereteit.

Sztáray Kézdy Éva és Drjenovszky Zsófia tanulmánya a gyermekükkel otthon lévő apák családjait jellemző gondoskodásviszonyokra fókuszál. A szerzők 30 apával készítettek interjút, akik legalább három hónapot töltöttek otthon a gyermekükkel, míg az anya dolgozott. Mivel Magyarországon az otthonmaradó apák jelensége még viszonylag új és nem is széles körben elterjedt, némi nehézséget jelentett már az interjúalanyok felkutatása is. Az adatgyűjtés során ugyanis kiderült, hogy az apáknak az a szűk csoportja, akik igénybe veszik „a családtámogatást, és az a csoport, amelyik otthon marad, nem teljesen fedi egymást. Ennek oka egyrészt az, hogy vannak olyan családok, ahol anyagilag jobban megéri, ha formálisan az apa él a családtámogatással, miközben lényegében változatlanul dolgozik, és valójában az anya marad otthon. Az apák másik csoportja viszont nem igényli a támogatást akkor sem, ha ő látja el a gyermek körüli teendőket, mert vagy vállalkozó és csökkentett mértékben ugyan, de életben tartja vállalkozását, vagy a párja külföldön kapott – hosszabb-rövidebb időre – munkalehetőséget, így a magyar támogatást nem veszi igénybe”. A kutatási eredmények azt tükrözik, hogy az apa otthonlétének a gyerekkel kialakított kapcsolatra gyakorolt hatása egyértelműen pozitív: szorosabbá teheti kettőjük kapcsolatát és több minőségi idő együtt töltését teszi lehetővé. A szülők közötti kapcsolat is átalakul az apai otthonlét hatására, amit a szerzők „hosszú és nehézségekkel terhelt” folyamatként írtak le. S hogy mindez milyen hozadékkal jár a szülők számára? Ennek részleteiről (is) érdemes a tanulmányból tájékozódni.

Takács Flóra a gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos segítő helyzetek és szolidaritási formák feltérképezését tűzte célul abból a feltételezésből kiindulva, hogy a „szolidaritás működésének megértéséhez fontos adalékkal szolgálhat egy olyan társadalmi jelenség elemzése, mely során különféle sérülékenycsoportokhoz tartozó, az átlagosnál kiszolgáltatottabb helyzetben lévő egyének és csoportok lépnek interakcióba a segítség és a szolidaritás megteremtésében potenciálisan fontos szerepet játszó szervezetekkel és intézményekkel”. A szerző hangsúlyozta, hogy sokszor azokban a helyzetekben jelennek meg a legintenzívebben a szolidaritás és a gondoskodás aktusai, illetve ezeknek a hiánya, ahol a segítségre szoruló érintett előre kiszámíthatatlan módon válik kiszolgáltatottá és ennek nyomán krízist él át: a „krízis a szolidaritás morális talapzatát és hálózatait láthatóvá teszi, a ráfordítható erőforrásokat aktiválhatja, a gondoskodásra kijelölt személyeket, szervezeteket, intézményeket állásfoglalásra kényszerítheti, és nem utolsósorban rávilágíthat a működési hiányosságokra, a szolidaritási vákuumra, ahol a gondoskodási hálóból kizuhanhatnak egyes áldozatok”. A tanulmány a gyűlölet-bűncselekmények különböző áldozati csoportjait vizsgálja a gondoskodási megnyilvánulásként értelmezett szolidaritási aktusokhoz való hozzáférés szempontjából, és rámutat arra is, hogy ebből a szempontból kik vannak a leginkább kiszolgáltatott helyzetben a mai Magyarországon. Hogy pontosan kik ők? Elolvasható ez is a tanulmányban.

A tematikus szám részeként megjelenő két véleménycikk egyikében Gyuris Tamás *Kényszerű hajléktalanság* címmel osztja meg velünk többek között arra vonatkozó észrevételeit, hogy jelenleg „a hajléktalan emberek ellátásának rendszere egy olyan kórházhoz hasonlatos, amely mindössze egy ütött-kopott, elavult műszerezettségű sürgősségi részlegből áll, de nincsen sem belgyógyászat, sem kardiológia, semmilyen más osztály. Így aztán annak sincs semmi jelentősége, hogy nincsenek ellátási protokollok és nincsen triázs, hogy csupán esetlegesek és hevenyészettek a diagnózisok, hiszen sem a kivizsgálásra, sem a gyógyításra nincsen valójában lehetőség”.

A másik véleménycikk szerzője, Krémer Balázs, akinek *Az idősgondozás tényei, elhallgatásai és narratív keretei* című munkájából például az is kiderül, hogy mi volt az, ami a szerzőt leginkább fejbekólintotta, amikor külföldi tanulmányútjai során idősök gondozását végző intézményeket is meglátogatott: *„Volt egy azonnal szembeötlő körülmény, amely sokkolt, amelyet itthon nem ismertem: a parkoló.”* – Hogy mi tehetette oly sokkolóvá egy idősgondozó intézmény parkolóját Krémer Balázs számára? Erre is megtalálható a válasz a cikkben.

Végül a címben (félig) feltett kérdésre visszatérve: vajon a mai Magyarország a „gond(ozás)talan állampolgárság” felé halad vagy talán már túl vagyunk a megérkezésen?

Bízom benne, hogy e tematikus szám tanulmányainak segítségével árnyalhatjuk némileg szubjektív válaszainkat és egyúttal több szempontból gazdagíthatjuk szakmai ismereteinket.

HIVATKOZÁSOK

- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2014) Family Systems and Family Values in Twenty-First-Century Hungary. In Rajkai Zs. (szerk.) *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies*. Leiden – Boston: Brill, 210–249.
- Esping-Andersen, G. (2009) *The Incomplete Revolution. Adapting to Women’s New Roles*. Cambridge: Polity Press.
- Fraser, N. (1997) *Justice Interruptus. Critical Reflections on the “Postsocialist” Condition*. New York – London: Routledge.
- Fraser, N. (2018) A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. *Fordulat*, 24, 88–108. (Az eredetileg 2016-ban megjelent angol nyelvű cikk itt olvasható: <https://newleftreview.org/issues/ii100/articles/nancy-fraser-contradictions-of-capital-and-care>.)
- Fraser, N. (2019) *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born*. London – New York: Verso.
- Frejka, T. (2008) Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, 19(7), 139–170.
- Hanlon, N. (2012) *Masculinities, Care and Equality, Identity and Nurture in Men’s Lives*. London: Palgrave Macmillan.
- Hochschild, A. (2012) *The Second Shift*. New York: Penguin Books.
- Lynch, K. (2007) Love Labour as a Distinct and Non-Commodifiable Form of Care Labour. *Sociological Review*, 54(3), 550–570.
- Lynch, K. – Lyons, M. (2009) Care-less Citizenship? Public Devaluation and Private Validation. In Lynch, K. – Baker, J. – Lyons, M. (szerk.) *Affective Equality: Who Cares? Love, Care and Injustice*. London: Palgrave Macmillan, 78–92.